

УДК 94(497:470)''1875/1878''

**СТАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ
ДО БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН ПІД ЧАС СХІДНОЇ КРИЗИ 1875–1878 рр.
(за матеріалами мемуарних джерел)**

Францішек НОВІНСЬКИЙ

*Гданський університет
вул Віта Ствоша, 55, Гданськ, 80-952 (Польща)
Інститут Історії
e-mail: fnowinski@wp.pl*

У статті аналізуються мемуари представників російської аристократії – князів Володимира Мещерського та Дмитрія Оболенського, барона Миколи Врангеля, офіцера Олексія Бруссілова, а також етнічного поляка, лікаря Юзефа Зачинського, на предмет трактування подій Балканської кризи 1875–1878 рр. Спогади та щоденники зазначених осіб, котрі перебували в епіцентрі військових баталій та спостерігали за суспільно-політичними подіями, віддзеркалюють їх альтернативну візію щодо загальнонотиражованого уявлення про них в російському суспільстві. Аналізуються тексти цих діячів, в яких відображено нарощування російської військової присутності на Балканах, починаючи від появи добровольчих формувань у складі сербської армії і завершуючи участю царської армії у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Наведений мемуарний матеріал ілюструє еволюцію зовнішньої політики Олександра II у балканському питанні, демонструючи поновлення зовнішньополітичних амбіцій Російської імперії щодо впливу на країни Дунайського басейну та Балканського півострова, реактуалізацію ідеї доступу до проток Босфор і Дарданелли.

Ключові слова: балканська криза 1875–1878 рр., мемуари, дипломатія, російські добровольці, російсько-турецька війна 1877–1878 рр.

Внаслідок двох переможних воєн у період панування Катерини II Росія, як і Туреччина, стала чорноморською державою. З огляду на це, від зламу XVIII–XIX ст. на порядок денний у закордонній політиці Росії вийшло так зване “східне питання”, або “східна проблема”. Питання, які об’єднувало це поняття, були дуже різноманітними, через що ніколи не мали однозначного формулювання. Без сумніву, одним із складових елементів цієї проблематики, крім “святих місць” у Палестині і статусу чорноморських проток, були “визвольні і відцентрові рухи на Балканах”¹. Окремі проблеми європейські держави трактували по-різному, стратегічну ж значимість незмінно мали протоки Босфор і Дарданелли неподалік Балканського півострова. Слабнучою Османською імперією та ситуацією на Балканах у XIX ст. цікавились усі європейські держави, але для Росії ситуація в цьому регіоні мала особливе значення. Тоді побутував метафоричний вислів, що протоки – це двері, до яких Росія не мала ключа. У балканських народів переважало православ’я і в основному це було слов’янське населення. Для Росії це стало достатнім приводом застосовувати там свої важелі впливу під гаслом захисту православних слов’ян від турків-мусульман. Як слушно зауважує М.Танти, балканська криза 1875–1878 рр. “перевершила всі попередні з

---

¹ Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. Warszawa, 1982. S.6–7.

огляду на інтенсивність боротьби балканських слов'ян за визволення і рівень ангажування держав у балканські справи. Масштаб цієї боротьби і сила втручання держав виявилися настільки великими, що вони значною мірою затінили проблему проток². Частково можна погодитися з думкою А. Гізи, який, окрім ролі держав, висвітлив суспільну думку європейських країн, що “особливо очевидно реагувала на турецькі репресії” і “не залишалася байдужою також до визвольних рухів народів Балканського півострова”². Ймовірно, узагальнення настроїв європейських суспільств дещо перебільшене – це стосується хіба що певних демократично-ліберальних кіл.

Російсько-турецька війна, яка розпочалася в 1877 р., була четвертою і останньою в XIX ст., але, на відміну від попередніх, у ній домінувало балканське національне питання. Прагнення до незалежності у балканських народів наростало поступово і проявлялося ще під час попередніх воєн. Якщо раніше конфлікти і напругу на Балканах можна було пов'язати з одним конкретним національним рухом сербів, греків, то тепер відбулося їх акумулювання – до них долучилися болгари і румуни. Цього разу Росія була поставлена перед доконаним фактом і не могла не реагувати. Балканську кризу 70-х років XIX ст. інколи слушно називають великою, бо, попри короткий часовий період – 1875–1878 рр., її наслідки для балканської геополітики виявилися визначальними. Напругу на Балканах можна поділити на три фази з такими домінуючими елементами: 1875 р. – повстання в Боснії та Герцеговині; 1876 р. – війна Сербії і Чорногорії з Туреччиною, а також так зване Квітневе повстання на болгарських землях; 1877 р. – апогей, під час якого доходить до згаданої російсько-турецької війни. Кризу розпочинає селянське антитурецьке повстання в Герцеговині (липень) і Боснії (серпень), а закінчує Берлінський конгрес³.

Турецька держава, яка переживала щораз глибшу кризу, намагалася зміцнити своє становище шляхом стягнення нових податків з немусульманського населення. Саме це стало причиною вибуху найбільшого селянського повстання в Боснії та Герцеговині, яке навесні 1876 р. набуло ознак національно-визвольного руху. Більшість слов'янського населення на цій території становили серби, природним прагненням яких було долучити цю провінцію до Сербського князівства або Чорногорії. Влада в Белграді і Цетинє охоче підтримувала ці тенденції, особливо сербські політики на чолі з князем Міланом Обреновичем, які після 1870 р. проголошували гасла “домагатися незалежності”. І все ж на момент вибуху повстання в Боснії та Герцеговині повстанців рішуче підтримав чорногорський князь Нікола⁴. Російські політики спочатку не виробили щодо цих подій рішучої позиції. Олександр II, а також міністри закордонних справ Олександр Горчаков і військовий емісар Дмитро Мілютін були готові підтримати інтереси слов'ян, але хотіли це залагодити дипломатичним шляхом, не вдаючись до воєнних дій. Іншу позицію репрезентував наступник російського трону Олександр

² Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. S.226; Giza A. Słowianofile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878. Wrocław. 1982. S.5.

³ Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T. Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek. Warszawa, 2005. S.336–338. Є.Сковронек як день повстання в Герцеговині подає 9 липня, а в Боснії – середину серпня 1875 р. А.Гіза повстання в Герцеговині датує 5-м липня, а в Боснії – початком серпня 1875 р. (Giza A. Słowianofile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878. S.20). Трапляється також твердження, що герцеговинське повстання почалося в південній частині провінції на початку літа, а пізніше поширилося на північ і на сусідню Боснію або ж, що в Герцеговині повстання спалахнуло в червні, а в Боснії – в липні 1875 р. У Відні та Берліні вважали, що спонукання до виступів йшло з Санкт-Петербурга. Тим часом, в Росії у повстаннях вбачали австрійську чи німецьку інтригу (Kucharzewski J. Od caratu białego do czerwonego. T.5: Terorysty. Warszawa, 2000. S.107).

⁴ Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T. Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek. S.335–336, 338.

і російський посол у Константинополі Микола Ігнат'єв, які під впливом слов'янофілів і панславистів наполягали на втручанні Росії для вирішення конфлікту.

Подібна ситуація склалась і у віденському дворі. Політики, що гуртувалися навколо міністра закордонних справ Австро-Угорщини Дюла Андраші, були проти ангажування в конфлікт, протилежну позицію зайняли політики, наближені до імператора Франца Йосипа. Початково в обох монархіях переважала політика компромісу⁵.

При дослідженні зазначеної у назві проблеми автор опирався на джерела з використанням вибраних мемуарних матеріалів, оскільки звернення до всієї багатой мемуарної спадщини передбачало б написання обширної монографії. З огляду на це, було вибрано кілька найбільш репрезентативних позицій, що передавали настрої тодішньої російської аристократії, а саме спогади князя Володимира Мещерського, барона Миколи Врангеля, молодого офіцера Олексія Брусілова, а також щоденник князя Дмитра Оболенського⁶. Винятковою мемуарною позицією є спогади Юзефа Зачинського – польського лікаря, який випадково опинився в центрі воєнних дій на Балканах⁷. Найбільш обширні висловлювання і розмірковування про війну, дипломатичні процедури і настрої політичної еліти Росії дають підстави сформулювати погляд на те, як еволюціонувала політика Олександра II в цей критичний момент. Ширше тло конфлікту на Балканах містять численні монографії, що описують ситуацію окремих народів або характеризують політику європейських держав. Крім Петербурга і Відня, у ситуації на півострові були зацікавлені Німеччина і Англія, певною мірою – Франція⁸.

Князь В.Мещерський згадував: “Якщо навесні 1875 р. Росія врятувала Францію, то у той же час, з 1875 р., за дуже приязних взаємин обох імператорів [...] ми увійшли в таку фазу політичних взаємин з Берліном, в якій головним двигуном у стосунках з Росією був таємний план Бісмарка шкодити Росії, скільки можна. Найбільш зручною і вдячною для нього площиною була східна проблема, що починалася саме [...] тоді у вигляді випадків в Герцеговині”. План канцлера полягав у втягуванні Росії у війну з Туреччиною. Висловлюючись метафорично, князь говорив, що у червні 1875 р. це була “маленька хмарка”, яка почала швидко рости і в 1876 р. перетворилася вже у велике повстання на Балканах. Туреччина була безсилою, й повстанці отримували перемоги: “Жменька повстанців у 1875 році здобула низку перемог над турецькими військами, а ми потребували двох років, щоб досягти перемоги”. Дипломатичний “європейський концерт” і російські політики були здивовані розвитком ситуації, тільки російське суспільство відреагувало майже негайно. “Коли почалося повстання, – писав Мещерський, – в Петербурзі відразу відчувалася якась симпатія до цього повстання. Це відчуття посилювалося настільки, що через місяць після вибуху повстання не тільки влада

⁵ Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T. Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek. S.227–228. Ширше про настрої в російських політичних колах і суспільстві див.: Kucharzewski J. Od caratu białego do czeregowego. S.108–117.

⁶ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. Москва, 2001; [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. Санкт-Петербург, 2005; Врангель Н.И. Воспоминания от крепостного права до большевиков. Москва, 2003; Брусілов А.А. Мои воспоминания. Москва, 2004.

⁷ Zaczyński J. Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. Gdańsk, 2009.

⁸ Krasuski J. Wielkie mocarstwa a sprawy bałkańskie do 1908 roku // Państwa bałkańskie w polityce imperializmu niemieckiego w latach 1871–1945. Poznań, 1982; Zawilski A. O wolność Bułgarii. Warszawa, 1979. Інтенсивні дослідження історії народів і балканських держав проводив Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР (нині Інститут слов'янознавства). Наприклад, видання таких збірок праць: Улуян А.А. О формировании болгарских чет в период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Славяне и Россия. Москва, 1972; Кондратьева В.Н. Русская помощь Боснии и Герцеговине в деле народного образования в 50–70-е годы XIX в. // Балканские исследования. Вып.6. Культура народов Балкан в новое время. Москва, 1980; Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII–70-е годы XIX в. Москва, 1986. В останній позиції нашої проблематики стосуються розділи 2, 3 і 9.

дозволила збирати гроші через редакції газет на користь потребуючих сімей герцеговинців, а й Червоний Хрест [...], а сам цар дав на цю мету зі своїх приватних фондів десять тисяч рублів”⁹. З цією згодою влади на збір коштів для повстанців у Боснії та Герцеговині князь трохи перебільшив, але ініціатива знизу була фактом. Відомо, що агітація слов'янських комітетів у Москві і Петербурзі зробила свою справу. Від літа 1875 р. до осені 1876 р. в Петербурзі було зібрано понад 800 тис. рублів, а в Москві – 700 тис.¹⁰ Перший етап можна було оцінити радше як толерування таких зборів, і лише в другій половині 1876 р. допомога для сербів була ініційована ширше.

Спочатку російська дипломатія намагалася тісно співпрацювати з берлінським кабінетом, сподіваючись, що він вплине на настрої віденських політиків. У середині травня 1876 р. відбулась зустріч Олександра II з Вільгельмом I в Берліні, під час якої Бісмарк, Горчаков та Андраші опрацювали компромісний меморандум, однак він був відхилений Англією¹¹. Цілком очевидно, що на зміну ситуації вплинуло оголошення 30 червня 1876 р. Сербією війни Туреччині, так само вчинила Чорногорія. Водночас участь у боротьбі взяли майже 5 тис. добровольців з Росії на чолі з генералом М.Черняєвим (1828–1898). Князь Мілан одразу призначив генерала Черняєва Головним воєначальником своєї армії, сподіваючись, найімовірніше, на допомогу і підтримку Росії¹². Оскільки ж Черняєв авторитету в Петербурзі не мав, замість нього на Балкани вислали генерала Д.Дохтурова¹³. Початі Сербією і Чорногорією воєнні дії змусили європейські держави, особливо Росію, діяти. Спробою дипломатичного вирішення балканських проблем була зустріч Олександра II з Францом Йозефом 26 червня (8 липня) 1876 р. в Райхштаді (чеськ. Zákuru). Монархів супроводжували їхні міністри закордонних справ – Горчаков та Андраші, які узгодили тільки необхідність взаємних консультацій і невтручання у конфлікт. Розглядалася імовірність як перемоги, так і поразки кожної з воюючих сторін. У випадку перемоги Туреччини її зобов'язували не вдаватися до кровопролитних репресій щодо слов'ян. Якщо б Туреччина зазнала поразки, то передбачалося виникнення слов'янських національних держав. Сторони договору намітили також для себе територіальні надбання, а також надання Константинополю статусу вільного міста¹⁴.

20 червня 1876 р. князь Дмитрій Оболенський зафіксував у своїх спогадах, що “фатальна східна проблема, яку знову викликало Провидіння, загрожує всій Європі, а нам особливо, страшними наслідками. Знову вона звалюється на нас раптово. Знову ми не готові до війни, яка повинна служити підтримці наших єдиновірців-слов'ян, однак якнайгіршим є те, що ми нині менш чітко, ніж раніше, готові надати нашій політиці якогось ясного, виразного характеру”. Оболенський критично оцінив перемовини з австрійськими політиками в Райхштаді, особливо той факт, що “усілякими ресурсами ми стримували повстання в Герцеговині, не дозволили йому розвинутися”, і сподівання на турецькі реформи. “Нині очевидно є помилковість цієї політики, війна сербів і чорногорців з турками вже почалася, і що буде далі – знає тільки хіба Всевишній... Я не вірю

⁹ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.349–350.

¹⁰ *Kucharzewski J.* Od caratu białego do czerwonego. S.107.

¹¹ *Tanty M.* Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. S.228.

¹² *Tanty M.* Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne. Warszawa, 2003. S.16. М.Черняєв був відомим з військових дій у Центральній Азії, в 1865 р. здобув Ташкент. Обіймаючи командування сербської армії, прийняв сербське громадянство. На Балканах він мав конкурента в особі слов'янофіла генерала Ростислава Фадєєва, який підтримував болгарський рух. Фадєєв збирав гроші на формування болгарських загонів добровольців у Бессарабії. Неприхильно ставився до його діяльності як Черняєв – що було зрозумілим, так і глава московських слов'янофілів Іван Аксаков (*Giza A.* Słowianofilie rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878. S.50–51, 59, 85–86).

¹³ *Врангель Н.И.* Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.221.

¹⁴ Текст порозуміння, крім офіційного варіанту, мав ще австрійський “варіант”. Див.: Рейхштадское соглашение между Россией и Австро-Венгрией // Сборник договоров России с другими государствами. [Москва], 1952. С.144–148; див. також: *Tanty M.* Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. S.228–229.

в остаточну перемогу нашої політики, навіть якби слов'яни здобули остаточну і рішучу перемогу над турками, думаю так тому, що не вірю в перемогу лицемірності". Підставою для висловлення таких песимістичних перспектив був для князя факт, що серед його сучасників не існувало яскравих російських політиків, таких як покійний цар Микола Павлович, "який був більш російською людиною, ніж нині пануючий, до того ж, він насправді вірив у свою місію захисника православних". Покоління 70-х років, натомість, демонструє "стомленість, байдужість, очікування миру і спокою, побоювання компрометації та свого минулого"¹⁵. Оболенський виразно натякав на обставини кримської війни і пророко передбачав результат війни, яка для Росії ще не почалася.

Цікаву точку зору і оцінку суспільних настроїв в Росії представив барон Врангель. І хоча він у своїх спогадах не називав конкретних дат, все ж неважко здогадатися, що йдеться про літо 1876 р. Після приїзду до столиці він зауважував, що "Петербург перебував у стані лихоманки. Сербія воювала з Туреччиною. Московські і частково петербурзькі газети збурювали громадськість усіма можливими способами. Генерал Черняєв, очоливши добровольців, боровся на боці Сербії. Громадськість вважала, що Росія повинна взяти участь у війні. Уряд та імператор війни не хотіли, але легко було передбачити, що вона, раніше або пізніше, буде неминуча. Слов'янофільські комітети Москви і Петербурга стали у той час центрами, які організовували допомогу для Сербії і кожного дня висилали на Балкани полки добровольців, які раділи з того, що їдуть рятувати слов'ян"¹⁶. Продовженням цієї думки є замітка з газети Оболенського, датована 1 липня, тобто після зустрічі двох імператорів у Райхштаді. Князь бачився з канцлером Горчаковим, а отже, мав відомості "з першої руки". Його оцінка ситуації далека від оптимістичної: "Політичні заворушення є дуже важливими, і ми, на жаль, досі не виробили чіткої позиції. Зі всього виступу Горчакова я впевнився, що східна проблема зовсім не наблизилася до свого вирішення. Воєнні дії в Сербії і Чорногорії призупинили політичну балаканину, однак скоро вона знову буде відновлена з тією ж невизначеною з нашого боку програмою, з якою розпочалася". Князь Оболенський був прихильником рішучих дій, офіційного або неофіційного збору коштів та фінансової допомоги для Сербії і Чорногорії. Зрештою, про це просив офіційний представник Сербії К.Протич, який у червні 1876 р. прибув до Петербурга – його Оболенському відрекомендував Іван Аксаков¹⁷.

З виїздом російських добровольців на Балкани спочатку була серйозна проблема. Д.Оболенський, немовби для виправдання влади, зазначав, що "уряд, з огляду на такі суспільні настрої, найімовірніше, не знає, що має робити. Спочатку дозволив офіцерам,

¹⁵ [Д.А. Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.392.

¹⁶ Врангель Н.Й. Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.219–220. Виїзд М.Черняєва до Сербії відбувся 19 квітня 1876 р., а в середині травня генерал був вже в Белграді.

¹⁷ [Д.А. Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.393; Giza A. Słowianofile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878. S.58. Варто додати, що допомогу надавали як безпосередньо слов'янські комітети, так і Червоний Хрест. Коста Протич, про якого згадує Оболенський, був сербським генералом. Швидко просувався: в 1869 р. був майором, в 1873–1875 рр. – міністром війни в Сербському князівстві, в 1875 р. став полковником. У 1876 р. отримав генеральські погони, а в другій половині 1877 р. став командувачем Сербського Генерального Штабу. Його дружина була дамою двору княжни Наталії. За нез'ясованих обставин дійшло до якогось скандалу на тлі ревнощів, а можливо, на тлі конфлікту Мілана з дружиною, а фіналом було переведення генерала Протича до Ніша. У 1882 р. Протич отримав відставку з війська, однак у 1888 р. знов був міністром війни Сербії. У лютому 1889 р. опозиція змусила короля Мілана до зречення на користь 12-літнього сина Александра. До досягнення ним повноліття правити мали регенти на чолі з Йованом Рістичем, а одним з трьох регентів був, крім Йована Белімарковича, Коста Протич. Регенти сприяли Мілану, який намовив 17-літнього сина 13 квітня, 1893 р. оголосити себе повнолітнім і перебрати на себе владу. *Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т.5. Санкт-Петербург, 1898. С.541–542; Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T. Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek. S.425–426; Wasilewski T., Felczak W. Historia Jugosławii. Wrocław, 1985. S.373.*

що перебувають на діючій службі, звертатися за відставкою і вступати в ряди сербської армії. Згодом підтримав навіть виїзди волонтерів, обіцяючи офіцерам, що поверталися, зберегти їхні попередні звання і посади. Пізніше дозволив найрізноманітніші збори допомоги для слов'ян і маніфестацію співчуття, але сам залишався збоку¹⁸. Росія, ведучи “дипломатичну гру” з європейськими державами, не хотіла відкрито втручатися у воєнні дії. Лише під сильним тиском слов'янофілів Олександр II 8 серпня 1876 р. офіційно погодився на виїзди добровольців до Сербії. Відразу розпочалася спонтанна вербувальна акція у всіх більших містах Росії, навіть у Варшаві. Сербська армія потребувала головним чином офіцерів – саме їх просив слов'янські комітети в Росії генерал Черняєв. Важливим був факт, що солдати і офіцери, які зголошувалися до виїзду добровольцями, не втрачали своїх повноважень у російській армії¹⁹. Крім Черняєва, іншим відомим російським добровольцем був генерал Дохтуров, який офіційно попросив керівництво про відставку. М.Врангель згадував, що з недовірою прочитав у “Правительственном вестнике” повідомлення про відставку добре відомого йому генерала Дохтурова. Лише при їхній зустрічі в готелі “з'ясувалося, що відставка Дохтурова не була справжньою, а тільки щоб ввести в оману Європу, що насправді Дохтуров вже давно був відряджений для допомоги Чернишову”. Здивування Врангеля викликав факт, що “Дохтуров, одягнений в мундир генерала-лейтенанта сербської армії”, готувався до побачення з царем, якому повинен був представити ситуацію в Сербії. “Імператор був настільки стурбований випадками в Сербії, так боявся, що підтримка Росії для Сербії стане відомою в Європі, що Дохтуров не міг показатися в палаці ані в мундирі російської армії, ані в мундирі сербської армії, а обов'язково у фраку”²⁰, з купівлею якого генерал-доброволець мав проблеми.

Із викладу Дохтурова Врангель дізнався, що ситуація в Сербії складалася не найкращим чином. Боездатність сербської армії не вселяла оптимізму – вона “була погано організована, погано озброєна, бракувало офіцерів. В армії добровольців під командуванням Черняєва людей, в ній не було єдиного командного центру. Переважно ця армія складалася з невдах, які, намагаючись уникнути служби у російському війську, вирушили до Сербії з надією отримати хоч яку-небудь посаду”²¹. Врангель вважав, що “сербський рух був цілковито результатом пропаганди слов'янських комітетів. Спочатку уряд Росії цього руху не підтримував, але йому також забракло відваги покласти цьому край, і поступово він втягнувся в цю авантюру”²².

Масштаби вербувальної акції в Росії були вражаючими. 3 листопада 1876 р. слов'янські комітети завербували і вислали до Сербії близько 5 тис. добровольців. Найбільше добровольців було з Одеси – 2000, з Москви – 1176, Петербурга – 816 і що цікаво – з Варшави і Каунаса разом 43 особи. Не бракувало також донських, терських і кубанських козаків – 286 осіб. Після поразок сербської армії в жовтні 1876 р. висилання добровольців було припинено, імовірно, у зв'язку з підготовкою своєї армії до війни. Поразки сербів призвели до спаду ейфорії в Росії, це зазначав навіть сам цар у виступі перед московським дворянством і міщанами у Кремлі 29 жовтня 1876 р. Оцінка, яку дав Олександр II сербам і чорногорцям, була загадковою і дискусійною. За його словами, “чор-

¹⁸ [Д.А. Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.396.

¹⁹ Giza A. Słowianophile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878. S.66–67.

²⁰ Врангель Н.І. Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.220. Детальнішої інформації про генерала Дохтурова не вдалося знайти.

²¹ Там само. С.220.

²² Там само.

ногорці виявилися в цій нерівній боротьбі, як завжди, справжніми героями. На жаль, цього не можна сказати про сербів, попри наявність наших добровольців у їхніх лавах, багато з яких заплатило кров'ю за святу справу". Нищівна оцінка сербів вразила Оболенського: "Направлений в цих словах докір до сербів при першому читанні здивував мене своїм несподіваним характером і недоречністю"²³.

Д.Оболенського не діткнула би оцінка сербів, якби він знав про враження князя Мещерського з літньої подорожі 1876 р. до Сербії: після закриття "Гражданіна" він "вирішив подивитися на пожежу своїми очима" і через Відень поїхав до Белграда. Вже перші враження не були оптимістичними, хоч стосувалися позиції, яку представляли російські добровольці. І в потягу до Відня (а їхав він, напевно, через Варшаву), як і згодом на австрійському пароплаві, яким плвли з Відня до Белграда, молоді добровольці презентувалися з якнайгіршої сторони. "У Відні на російських добровольців, що побрякували своїми шаблями, натовп дивився з цікавістю, а поліція – з підозрілою увагою. Зате на пароплаві [...] добровольці повністю показали свій російський характер, в своїй самовпевненій ролі визволителів і захисників, та поводитися [...] неблагопристойно". Відразу ж, певною мірою задля рівноваги, Мещерський змалював у "чорних кольорах" сербську політичну еліту. Він писав: "У Белграді, познайомившись з головними діячами, я відразу потрапив під холодний душ, оскільки у мене склалося враження, що князь Мілан, митрополит Міхаїл і знаменитий прем'єр Рістіч – всі вони більшою чи меншою мірою були акторами, що розігрували спільно комедію повстання, а особливо комедію використання добродушної в своєму ентузіазмі Росії. Симпатичною мені видалася тільки молода княгиня Наталія"²⁴. Князя він назвав "малоосвіченим, плечистим різником", улюбленою розвагою якого була нічна гра на гроші з російськими добровольцями. В свою чергу, прем'єр – це людина з "холодним, обачливим і невловимим виразом обличчя комівожера, з європейською вихованістю", а в митрополита "помітнішими були його хитрі, бігаючі очі, ніж сентиментальні приятельські откровення". Найбільш дошкульними виявилися висновки про сербську владну еліту: "Домінуюча ознака всієї трійки – незадоволення Росією, яка дуже мало робить для Сербії і, не наважуючись на оголошення війни, обмежується тільки висланням зграї добровольців-авантюристів і грошей, яких, зрештою, зібрано дуже мало, при цьому я почув нотку незадоволення Черняєвим через те, що йому посилають більше грошей, ніж Мілану і Міхаїлу".

Мещерського скрізь чекали самі розчарування. "Белград зі своїми офіційними особами справив на мене погане враження. Я думав знайти в ньому патріотичну температуру, на декілька градусів вищу від петербурзької, яка була доволі високою, а знайшов щось протилежне. Скажу без перебільшення, що на відміну від того, що я залишив у Росії, я не почув тут у сербських сферах жодного сердечного тону, жодної

²³ [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.401–402; Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.369–370. У цитованому Оболенським висловлюванні царя немає дослівного порівняння сербів з боягузами, як говорить про це Антоні Гіза; порівн.: Giza A. Słowianofile rosyjscy wobec kryzysu bałkańskiego w latach 1875–1878. S.67, 69, 70. Зустріч царя не могла відбутися 11 листопада, як писав А.Гіза. До цього можна додати, що саме з цієї війною пов'язується літературна постать Станіслава Вокульського і його фортуна, з "Ляльки" Болеслава Пруса.

²⁴ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.361. Князь Мілан Обренович формально панував з 1868 р., але персонально правив у 1872–1889 рр., від 1882 р. іменується королем. Прем'єр, про якого йдеться, це ліберальний політик Йован Рістіч (1831–1899). Найбільш контроверсійною постаттю була дружина Мілана княжна Наталія, що походила із змішаного молдавсько-російського шлюбу. Її політичні амбіції і конфлікти з чоловіком довели в 1888 р. пару до розлучення.

нотки вдячності. Навпаки, лунали холодні відголоски розрахунків”²⁵. Однак це був лише початок – подорож до головної квартири генерала Черняєва додала йому подальших прикрих вражень. На поштових станціях до Деліграду намагався шукати патріотизму серед простих людей, але також його не знайшов. “Скрізь мої очікування не справдилися. Від кожного селянина я чув одне і те ж висловлювання: жилося їм добре, ніхто їх не кривдив, турків не було ані чути, ані видно, і ось приїхали росіяни, визначають їм контрибуцію. [...] Дивлюся на вдоволення і добробут [...], що панують навколо, в якому народ все має, ні про що не шкодує і ні на що не скаржиться [...]. Найстрашнішим було те, що я ніде не побачив навіть якнайменшого прояву цієї ненависті до турків, якою ми на берегах Неви були настільки схвильовані”²⁶. Згодом розбіжність між слов'янофільською пропагандою та справжньою реальністю на Балканах підтвердили під час кампанії 1877 р. російські офіцери. Князь В.Дабіза зі здивуванням зазначав: “Між болгарами немає бідняків, Болгарія – це країна загальної заможності”. Так само здивований був генерал П.Зотов: “Мабуть, ми дуже помилялися щодо ресурсів Болгарії [...]. Всі думали, що це бідна країна, знищена [...]. В Росії рідко в якій місцевості можна побачити такий надмір предметів першої потреби, а народ зовсім не виглядає таким, якого утискають [...]. Не проявляє прихильності для нас”²⁷.

Не були втішними і враження з табору російських добровольців, бойова готовність яких здебільшого була наднизькою. Тільки їхній генерал-командувач уособлював “легендарного національного героя”. Шокувало його теж мислення сербів категоріями, що “з’явився Черняєв, а також сотні і тисячі російських добровольців. А вже про відсутність братерського почуття до росіян і згадувати не варто [...] Про відвагу сербів різне говорять [...], кажуть, що декілька тисяч молодих сербів покалічило собі пальці, щоб не іти до війська, крім того, як пізніше я чув, кілька тисяч солдатів-сербів у жовтні втекло в різні боки”²⁸.

І все ж настрої російського суспільства розвивалися своїм шляхом. Після повернення з Сербії В.Мещерський зафіксував: “У Петербурзі я застав піднесену воєнну слов'янофільську атмосферу. Вона посилилася, коли почали надходити телеграми про початок військових дій [...]. Завдяки російським добровольцям, сербські війська, хочеш не хочеш, змушені битися, і хоч турецьке військо було численніше, спочатку сербські війська дорівнювали турецьким”²⁹. Люди, що мислили реалістичніше, усвідомлювали слабкість стихійної акції слов'янофілів. Одним із них був Н.Врангель, який стверджував: “Ці добровольці мають можливість загинути доблесно і безглуздо та саме це і роблять. Але цього надто мало, щоб виграти війну, і все це починання закінчиться плачевно. Або Росія стане посміховиськом Європи, або буде втягнута у війну, ще більш кровопролитну і без жодної для нас вигоди”³⁰. Подібної думки дотримувався і проф. А.Нікітенко, який у середині вересня 1876 р. писав, що “Росія не може відступитися від своїх вимог. Честь народу, який зараз перебуває у найсильнішому збудженні, домагається захисту і зброї”. Через місяць він додав: “Нинішня хвилина є чи не найвдалішою для Росії, щоб вийти з честю з важкого політичного стано-

²⁵ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.362.

²⁶ Там само. С.363.

²⁷ *Kucharzewski J.* Od caratu białego do czerwonego. S.133–134.

²⁸ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.366.

²⁹ Там само. С.367.

³⁰ *Врангель Н.И.* Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.221.

вища. Вона може розпочати війну, не побоюючись налаштувати проти себе європейську коаліцію”³¹. Це була найбільш влучна оцінка ситуації, що склалась.

Про ситуацію на Балканах, що ставала щораз складнішою, Оболенський писав 26 серпня 1876 р., тобто вже під час невдалого сербсько-чорногорського наступу проти турків. “Буря на Сході не втихла, а набирає щораз більш і більш небезпечного для Європи, а особливо для нас, характеру. Нещасні серби і чорногорці, без сумніву, незабаром будуть безповоротно подолані збройними силами турків, а реальної допомоги ні від нас, ні від Європи для продовження боротьби не отримають. У Росії всі суспільні класи палають ненавистю до турків [...], зі всіх країв Росії волонтери з різних верств і різних звань стікаються до Сербії і вступають до рядів сербського війська [...]. Суспільний рух в Росії розвинувся дуже швидко і нині становить надзвичайне і важливе, з огляду на свої наслідки, явище”. Ще у червні він писав до князя Аксакова, пригнічений поточною ситуацією, яку порівнював з періодом кримської війни. А трохи більше, ніж через місяць, це вже був тон піднесення від руху слов'янської солідарності, що розвивався в Росії³². Слов'янофільські кола, як і раніше, були незадоволені політикою уряду, тим більше, що боротьба на Балканах набувала щораз драматичнішого характеру. Як приклад князь Оболенський навів статтю з “СПб ведомостей” від 28 серпня 1876 р. На початку автор покликався на телеграму від генерала Черняєва, який, зокрема, доносив з Алексінаца, що “коли сербські війська зайняли залишені турками позиції, то знайшли там обвуглені трупи сербів, прив'язані до дерев”. Автор статті стверджував, що можливості подальшої боротьби сербів вже закінчуються, а турки, як і раніше, привозять провізію з інших провінцій. “Розмови про перемир'я сповільнюються і, мабуть, триватимуть ще довго, оскільки туркам це вигідно [...] Ми говоримо, що не можемо взяти безпосередню участь у війні, бо тоді проти нас виступить вся Європа”. Росія не може допустити повторення ситуації з 1853 р., але реально може вдарити по турецьких фортецях в районі Кавказу, що “не може мати такого впливу на Європу, як вступ до Румунії, і можна без сумніву ручатися, що ані Австрія, ані Німеччина не оголосять нам із цього приводу війну”³³.

Ще більш рішучою і красномовною була стаття, вміщена в газеті “Русский мир” від 17 серпня 1876 р., за яку цензура наклала тримісячну заборону друку. Справді, вже перше речення її було красномовним, особливо в умовах тодішньої російської реальності. “Одна з важливіших недосконалостей російського життя проявляється у відсутності відповідних, правильно організованих способів прояву внутрішніх сил, прагнень і почуттів російського народу. Цей недолік з особливою гостротою відчувається тепер, коли суспільний настрій Росії в умовах, що склалися, міг би вирішальною мірою вплинути на долі споріднених з нами південнослов'янських племен”³⁴. Автор статті, без сумніву, мав добрі наміри, що не виходили за межі поглядів класиків слов'янофільства. Не забуваймо, що в Росії саме настав апогей розвитку народництва, і така неконтрольована активність суспільних настроїв грозила революцією.

Військові поразки, яких зазнала Сербія, змусили князя Мілана Обреновича 21 вересня 1876 р. звернутися до європейських держав із закликом про посередництво. Як можна здогадатися, Росія в цей момент змушена була вже відкрито підтримати подолану Сербію. Її очільники 18(30) жовтня звернулися з ультиматумом до Туреччини

³¹ Цит. за: *Kucharzewski J.* Od caratu białego do czerwonego. S.117.

³² [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.393–395.

³³ Там само. С.397.

³⁴ Там само. С.397–398.

невідкладно припинити “неприятні дії” і дати згоду на двомісячне перемир'я. Російська нота, вислана з кримської резиденції Олександра II Леваді до посла Ігнат'єва, давала Туреччині три дні на її прийняття. У випадку відмови Росія погрожувала цілковитим розірванням дипломатичних взаємин. Туреччина ультиматум прийняла. Д.Оболенський з цього приводу зазначив: “...Війна призупиняється. У Сербії вона вже, ймовірно, не буде відновлена, бо заледве чи серби будуть в стані знову взятися за зброю. Отже, зараз розпочнуться перемовини про гарантії. З цих перемовин може розпочатися війна, але для нас вона вже буде мати інший характер [...]. Донині суспільна думка вимагала нашого втручання в захист наших братів [...]. Тепер, коли йдеться про те, що зробити, щоб їх в майбутньому не пригноблювали, наше збройне втручання вже не буде таким необхідним, і я починаю думати, що війни не буде”³⁵.

Російський ультиматум був вигідним моментом для Англії увійти “до гри” і запропонувати скликати конференцію у Константинополі. Для Оболенського вже саме місце засідань було невластивим. “Місце, обране для конференції, свідчить про те, що ми погодилися із засадою непорушності Туреччини, а у такому випадку, які можуть бути відпрацьовані і запропоновані гарантії безпеки для християн [...], проблеми яких не вирішено в 1856 році [...], всі ці проблеми зараз знову стоять на порядку денному”. І все ж це була краща ситуація, ніж попередньо, бо суспільство було вже втомлене очікуванням якоїсь конкретної дії від уряду і царя. І навіть не суттєво, що буде зроблено, важливим є те, “що з'явилося життя в легальній владі”³⁶. Ймовірно, з огляду на фіаско міжнародної конференції, настрої в столиці Росії на початку 1877 р. були дуже нестабільними. “Політичний барометр у Петербурзі поступово в своїх прогнозах погоди робив великі скачки, переходячи від войовничого настрою до мирного інколи впродовж одного дня. Старий князь Горчаков був на той час найбільш яскравим віддзеркаленням цього барометра. Це його найближчі чули від нього такі слова: *mon cher, la paix avant tout, Il faut émettre la guerre a tout prix* (мій дорогий, мир передовсім, потрібно уникнути війни за будь-яку ціну), а під впливом отриманого з Берліна листа Бісмарка він надвечір того дня, в якому вранці говорив *o paix a tout prix*, казав: *mon cher, la guerre est imminente e* (любий мій, війна невідворотна)”³⁷.

Від 23 грудня 1876 р. до 20 січня 1877 р. в Константинополі засідало міжнародне зібрання держав, однак очікуваних у Росії рішень прийнято не було, як це і передбачав Мещерський і його оточення. “У Константинополі розпочалися розмови, які, як всі знали, ні до чого не приведуть [...]. З місць боротьби над Дунаєм надходили відомості, що свідчили про рішучість слов'янських народів, які прагнули втягти Росію за будь-яку ціну у війну з Туреччиною, [...] коли ж для всіх стало зрозуміло, що війна невідворотна [...], з'явилися критики і з'явилися скептики”³⁸. Почали критикувати, зокрема, генерала Черняєва, чого не схвалював Мещерський. На його думку, саме восени 1876 р. загальна підтримка суспільства для “святої слов'янської справи” на Балканах почала зменшуватися. Однак, як слушно зазначив мемуарист, наскільки в Росії настрої були змінними, настільки в Константинополі – стабільними, “поки ми жили у ваганнях і навіть великих коливаннях – від миру за будь-яку ціну, до війни за будь-яку ціну – в Константинополі настрої були значно стабільнішими, і на початку січня ми дізналися,

³⁵ [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.400–401.

³⁶ Там само. С.402. В день початку офіційних засідань (23 грудня 1876 р.) султан оголосив першу турецьку конституцію. *Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. S.229.*

³⁷ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.380.

³⁸ Там само. С.372.

що після десятого засідання європейської конференції Туреччина категорично відмовилася прийняти представлений їй всією Європою ультиматум³⁹. Мещерський вважав, що “в Петербурзі відмова Порти збільшила шанси війни настільки, що заговорили навіть про невідкладний початок походу”, метою якого мала бути раптова атака і примушення невідготовленої до війни Туреччини до прийняття російських умов. Лише “згодом ми зрозуміли, що відмова Порти на початку січня була тільки одним із маневрів її підступної політики [...], щоб зтягнути справу та отримати час для підготовки до війни [...]. Однак спритнішим від Порти виявився князь Бісмарк”. Наскільки Туреччина захищала “власну долю” і “власну шкіру”, настільки “князь Бісмарк вживав усіляких заходів з єдиною метою зашкодити Росії [...]. Його головною метою в східній проблемі було за будь-яку ціну втягнути нас у війну”⁴⁰.

Про фіаско стамбульської конференції Д.Оболенський дізнався з приватної телеграми, надісланої 9(21) січня 1877 р. За оцінкою князя, “у Константинополі розігрувалася якась комедія, в якій змінюється ситуація, але рішення безперервно залишається загадковим. Чітко стало ясним тільки одне, що ми у всій цій комедії відіграємо найбільш сумну і, найімовірніше, трагічну роль”. Тоді ж виявилися потаємні вороги Росії – Німеччина і Австрія, які, коли доходило до конкретних рішень, відмовляли Росії у допомозі. Ситуацію, що склалася після зриву константинопольських перемовин, оцінював так: “Здається мені, що є тільки один спосіб вийти з честю з цієї справи [...] – відверто і урочисто зізнатися, що ми були обдурені, розраховуючи на наших приятелів, і самі далеко зайти не можемо [...]. Я переконаний, що в той день, коли Англія усвідомить, що ми вже не віримо в союз трьох імператорів, вона піде з нами разом”. Все починання було порушене оголошенням султаном Абдул-Гамідом II конституції. “Обнародувана в Туреччині ліберальна конституція впроваджує комічний елемент до цієї всієї дипломатичної комедії [...]. Всі зусилля нашої дипломатії спрямовані нині тільки на те, щоб змусити турків до якої-небудь поступки або навіть фіктивної гарантії [...] Чи й тепер цар ще вірить у союз трьох імператорів і на цьому союзі будує свою політику?”. Ситуація, що склалася на початку 1877 р., була розпливчастою і складною, а “подорож Ігнат'єва всіма європейськими дворами [...] багато хто оцінює як принизливий пошук якогось приводу, щоб після нових поступок відмовитися від подальших дій”⁴¹. Єдиним опосередкованим, але позитивним наслідком цих заходів було тільки підписання Туреччиною 28 лютого миру з Сербією, бо Чорногорія продовжувала воювати. Спроби тиску на Туреччину і прискорення реформ, проголошених у конституції, нічого не дали. Остання нота шести держав до турецького уряду у питанні реформ від 31 березня була відкинута владою Константинополя. Фіаско стамбульської конференції змусило Росію самостійно приймати наступні рішення у балканській справі. Підготовкою до цього стала укладена 3(15) січня 1877 р. таємна військова російсько-австро-угорська конвенція, поповнена додатковим протоколом від 19(31) березня і підписана обома імперіями, а також Німеччиною, Францією, Англією й Італією⁴².

Переломним моментом в перебігу балканської кризи з 70-х років XIX ст. було, без сумніву, оголошення Росією війни Туреччині. Цьому передувала російсько-румунська

³⁹ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.380.

⁴⁰ Там само. С.381.

⁴¹ [Д.А. Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.403, 411–412.

⁴² Повні тексти цих документів див. Сборник договоров России. С.149–158; por. *Tanty M. Balkany w XX wieku*. S.17–18; *Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*. S.229–231; *Kucharzewski J. Od caratu białego do czerwonego*. S.126.

конвенція про перехід російських військ на Дунай (16 квітня) і маніфест Олександра II про мету війни. Віденські політики запевняли Росію у нейтральності Відня і Берліна. Протурецьку позицію займала тільки Англія, яка остерігалася захоплення Росією Константинополя і перехоплення контролю над чорноморськими протоками. План російської воєнної кампанії, розроблений у середині квітня 1877 р. генералом М.Обручевим, передбачав швидке просування турецьких військ на болгарських землях, захоплення Стамбула і нав'язування султанові зручних для Росії умов миру. Як можна зробити висновок зі спогадів Оболенського, ще в листопаді 1876 р. головним воєначальником майбутньої воєнної кампанії на Балканах призначили великого князя Миколи Миколайовича (старшого). І він, і його брат Михайло Миколайович не були в Росії популярними. Свідчення цьому – віршик, складений про них: “Звисока нам припала Гірка наша доля, На Кавказі – Міша, Над Дунаєм – Коля”. Цікаву й неоднозначну характеристику командувачу балканської кампанії дав Оболенський: “Кажуть, що він є хорошим кавалерійським генералом і солдати його люблять. Великої мудрості не має, простий і без претензій, має слабкість до жінок і дуже тим собі зашкодив [...]. Про його стратегічні здібності, зрозуміло, судити я не можу, але якщо Бог захоче благословити нашу справу, то він дасть здібності і тому, хто їх не має, і якщо навіть сам великий князь не заслужив божої ласки, то, натомість, його дружина, велика княгиня Олександра Петрівна вже, без сумніву, є в нього на хорошому рахунку”⁴³.

Дуже схвально про чесноти великого князя Миколи Миколайовича відгукнувся князь Мещерський: “Можна безпомилково сказати, що вибір царя [...] був йому підказаний всією Росією, оскільки його обожнювали не тільки у війську, а й у всіх прошарках російського народу”. Далі він перераховував такі його риси, як простоту, безпосередність, сумлінність, доброзичливість, а також, що найважливіше для автора спогадів, “привабливу зовнішність, що нагадує всім [...] величну постать Миколи I”. Цей майже ідеальний образ головнокомандувача багато втратив через “невдалий вибір, зроблений ним незабаром під час призначення своїх найближчих соратників”. Цей вибір, який став відомим у всій Росії і викликав настільки різні судження, стосувався двох генералів польського походження: Артура Непокійчицького і Казімежа Левицького. Першого було призначено на посаду керівника штабу Дунайської Армії, другого – його заступником. Мещерський визнає, що “обидва прізвища були бездоганними і шанованими. Обидва генерали були особами, стосовно яких ніхто не міг висунути щонайменших звинувачень [...]. Уся справа була в національній приналежності. Чи призначення начальником штабу поляка не означало, говорили тоді, що між російськими генералами гідного зайняти цю важливу посаду не виявилось [...], що зі значної більшості російських генералів не знайшли жодного, а із скромної меншості поляків взяли обидвох”⁴⁴. Втім, багато хто вказує на те, що в обох генералів були не дуже “чисті руки”.

Маніфест Олександра II від 12(24) квітня 1877 р., що проголошував війну, був озвучений у Кишиневі. Вже у вступній його частині підкреслювалося, що цар і “цілий російський народ” завжди турбувався про долю турецьких християн. “Спочатку ми визначили собі мету досягти поліпшення становища східних християн шляхом мирних перемовин [...]. Вичерпавши до кінця наше прагнення до миру, ми були зму-

⁴³ [Д.А. Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.402; порівн.: *Kucharzewski J. Od caratu białego do czerwonego*. S.127–128.

⁴⁴ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.384–385; *Kucharzewski J. Od caratu białego do czerwonego*. S.131.

шені через надмірну непоступливість Порти перейти до більш рішучих дій. Цього вимагає і почуття справедливості, і наша гідність. Туреччина своєю відмовою змушує нас до необхідності вдатися до сили зброї". Як будуть розвиватися військові події, передбачити було важко, в одному була певність, писав князь Оболенський, що, "незалежно від наслідків війни, від майбутньої боротьби, ми приречені зараз на віру у власні сили – матеріальні і моральні [...]. Якщо ж, як і кримська війна, вона виявить нашу безсилість, то можна сподіватися, що знов з Божою допомогою ми візьмемося до праці. Якщо ж вийде навпаки [...], самі себе почнемо цінувати і заслужимо повагу чужинців"⁴⁵. Спочатку все складалося добре. Румунія погодилася на проходження її територією російських військ за Дунай, а 21 травня проголосила свою незалежність і вступила у війну з Туреччиною. І хоча Лондону подробиці майбутньої кампанії відомі не були, додумати їх було неважко. Думки англійських політиків переказував петербурзькій владі лондонський посол Петро Шувалов. Англія висловлювала побоювання стосовно безпеки мореплавства в Суецькому Каналі – з цим пов'язувалася доля столиці турецької імперії, а також статус Босфору і Дарданел. Заспокійливі ноти міністра Горчакова, що надходили до Лондона, не принесли бажаного результату. Англія в травні і в червні намагалася порозумітися з віденським двором й утворити антиросійську коаліцію. Однак до очікуваних результатів ці перемовини не призвели і були перервані, коли 22–28 червня 1877 р. розпочалось форсування Дунаю російською армією⁴⁶.

Суспільна ейфорія в Росії досягла у цей момент свого піку. Дії на фронті ще не почалися, а вже були очікування на швидкі військові успіхи. "Те, що відбувалося в Москві і Петербурзі, писав М.Врангель, було подібним до того, що відбувається в таких ситуаціях у всіх великих містах. Суспільство охопила лихоманка безмежного патріотизму. У присутності військових, що марширували, навіть коли люди знали, що ті поверталися з тренувань до своїх казарм, вони кричали "ура" і, як тоді було модно, "хай живе". У театрах десятки разів лунали вимоги виконання державного гімну, газети на вулицях розкуповувалися моментально і хтось читав вголос статті про війну, хоча радісних вістей там не було"⁴⁷. Гучним святкуванням майбутніх успіхів не було кінець. "В ресторанах шампанське розливалось річками, звеселяючи зустрічі гвардійців, які на даний момент нікуди не збиралися. Ті ж, хто мав більше розуму, просили прийняти їх до численних штабів, де небезпека була меншою, а можливість отримання нагороди – більшою. Цивільних осіб скеровували до Червоного Хреста, де їм добре платили. Старші пані смикали нитки для бандажів і пили чай з одним шматочком цукру, відкладаючи другий для поранених. Молоді жінки зраджували своїм шанувальникам в штатському і зав'язували романи з майбутніми героями, наповнюючи задоволенням їхні останні дні перед висиланням на фронт, де їх очікувала доблесна смерть"⁴⁸.

Однак не всі росіяни ставилися до балканських подій з такою великою ейфорією. Прикладом іншого погляду може бути настрої Олексія Брусилова, згодом генерала і героя великої війни. У 1876 р. він був молодим поручиком драгунів, котрого призначили служити на Кавказі. Після прибуття на місце він зауважив, що "багато говори-

⁴⁵ [Д. А. Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.413–414.

⁴⁶ Tanty M. Balkany w XX wieku. S.18–19; Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. S.231–233; Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T. Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek. S.345.

⁴⁷ Врангель Н.И. Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.221.

⁴⁸ Там само. С.222.

лося про війну серед офіцерів, які дуже бажали її для себе. Однак ніхто не сподівався на швидке здійснення цієї надії. Особливо настирливо рвалися у бій молоді офіцери, які наслухалися воєнних спогадів від своїх старших колег, що брали участь в турецькій війні 1853–1856 років”. У наведеному твердженні немає нічого особливого, але вже подальший хід думок значно відрізнявся від тодішніх російських стандартів мислення. “Зрештою, потрібно сказати правду, що мало хто особливо захоплювався думкою йти битися за звільнення слов'ян або кого б то не було, оскільки метою більшості була сама війна, під час якої життя триває більш вільно [...], а на додаток дають і нагороди, що для більшості було спокусливим і цікавим ділом”. Ще більш просту і заземлену точку зору щодо мети війни мали, як вважав Брусілов, військові нижчих рангів. Він писав про них: “Думаю, що не помилюся, якщо скажу, що вони особливо раділи можливості виходу з набридливих казарм, де все потрібно робити за командою [...]. Ніхто не ставив собі питання, навіщо потрібна війна, за що будемо битися тощо, вважаючи, що мислити – це справа царя, а наша – тільки виконувати”⁴⁹. Важко сказати, чим зумовлена відсутність піднесених воєнних відчуттів в молодого офіцера. Однією з причин був, напевно, той факт, що участь в можливих воєнних діях трактувалась як обов'язок, а не як елемент великої ідеї визволення слов'ян. Іншою причиною міг бути реалізм в оцінці воєнної ситуації, який підказував, що цього разу саме на півдні Європи, а не на Кавказі вирішиться доля війни.

Після переправи через Дунай російські військові сили рухалися на південь трьома головними колонами. Одна – у напрямку Русе–Силістра–Варна–Шумен, друга – найменша – Свіштов–Тирново–Адріанополь–Константинополь і третя – у західному напрямку – Нікополь–Плевна. Найменш численною була центральна група під командуванням генерала Йосифа Гурко: вона складалася з 12–15 тис. солдатів і значних сил болгарських добровольців. На початку воєнних дій група Гурка мала явні успіхи: 1 липня зайняли Тирново, 19 липня – головний перевал гірської смуги Балкан Шипку, 22 липня – Стару Загору. Однак турки змогли швидко згрупувати значні сили і розпочати контрнаступ проти російських військ. У результаті 31 липня вони повернули собі Стару Загору, а 21–25 серпня розпочали запеклі бої за Шипку. Ключем до успіху всієї кампанії виявилася фортеця Плевна, за яку від 20 липня до 28 листопада (10 грудня) 1877 р. точилися найбільш криваві бої: якщо, за попередніми підрахунками, на Шипці загинуло приблизно 6 тис. росіян і болгар, то під Плевною – понад 13 тис. росіян і 5 тис. румунів⁵⁰. І перший – 20 липня, і другий – 30 липня штурми Плевни виявилися нищівною поразкою для росіян і загрожували необхідністю відступу за Дунай. Сприятливою обставиною для бездарного російського командування, писав Олексій Куропатник, виявилася “суперництво турецьких воєначальників, їх безталанність разом із втручанням Константинополя в воєнні операції врятували нас від біди”⁵¹.

Ці воєнні події відображені у спогадах князя Оболенського. В середині серпня 1877 р. характеристика ситуації оптимістична: “Війна в повному розпалі [...]. Величний перехід через Дунай, перехід через Балкани, здобуття фортеці Нікополь – усе це було досягнуто в червні і призвело до росту ентузіазму в Росії. Видатна мужність, незламність

⁴⁹ Брусілов А.А. Мои воспоминания. С.20–21.

⁵⁰ Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T. Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek. S.345–346. Як початок облоги Плевни подають також 5(17) липня. Брусілов А.А. Мои воспоминания. С.52. Кількість російських втрат важко докладно оцінити, оскільки частина загинула у відкритій боротьбі, а частина через морози і хвороби пізно восени 1877 р. Див.: Zaczynski J. Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. S.31.

⁵¹ Цит. за: Kucharzewski J. Od caratu białego do czerwonego. S.138. На наступній сторінці автор навіть докладне порівняння сил під Плевною і навіть трохи інші дані про втрати.

і дивовижна відвага нашого війська, зразкова дисципліна, досконале забезпечення всіх відділів викликало в нас захоплення”⁵². Тобто, війна, на яку дивилися зі столиці Росії і до того ж очима аристократа, могла так виглядати, хоча реальність була діаметрально протилежною. Князь, зрештою, швидко усвідомив собі цей гіпертрофований оптимізм і визнав, що зразу ж після форсування Дунаю почалися негаразди: “Після неочікуваних, цілком легко досягнутих успіхів у липні для нас розпочалася смуга нещастя на обидвох театрах війни. Почалося все на Кавказі [...]. Цю поразку всі тлумачать відсутністю здібностей головнокомандувача, інтригами між командувачами і іншими, хто керував військом і країною у мирний час [...]. За Дунаєм два наші криваві штурми Плевни виявили доблесть наших військ, а також непростачальну нерозторопність і легковажність головнокомандуючого”. Про це свідчив другий штурм фортеці Плевни, розпочатий меншими силами, ніж перший, і наслідок був такий, що “від цієї хвилини турки перейшли у наступ і скрізь ми відступаємо назад перед переважаючими силами [...]. Зараз ми б’ємося на смерть і життя на балканському перевалі Шипка”. Наскільки кривавими були бої на Шипці, свідчили донесення газети “Голос” від 15 серпня: “За 4 дні ми втратили 27 офіцерів і близько 900 нижчих рангом”⁵³.

Розчарований перебігом боїв, князь Мещерський писав: “Після двох плевенських штурмів, відбитих турками, які коштували нам декількох тисяч життів солдат [...], партія нетерплячих на чолі зі Скобелевим хотіла ще раз спробувати щастя в штурмі, щоб на 30 серпня подарувати взяття Плевни як подарунок на іменини царя. Однак третій штурм Плевни був ще страшнішим з огляду на втрати, ніж два попередні, до того ж, виявився непотрібним. Бідному монархові замість радості подарували болісний смуток”. Попри клопоти на Балканах, на Кавказі російська армія також не мала значних успіхів. Там вона змушена була битися з турками і тамтешніми горцями, що були послідовниками боротьби під проводом Османа Шаміля. Пізно восени 1877 р. князь Мещерський вирішив поїхати на кавказький фронт із постачанням для хворих і поранених солдатів. “Зібравши декілька тисяч рублів, я купив все, що міг, і вирушив через Москву на Кавказ”⁵⁴. Перед виїздом він мав офіційну аудієнцію в імперського подружжя та їх невістки, від яких отримав побажання щасливої дороги.

Відсутність відомостей про хід боїв під Плевною в офіційній російській пресі суспільство доповнювало особистими депешами і донесеннями з закордонних газет. Оболенський, занепокоєний і роздратований офіційним висвітленням війни на Балканах, заявив: “Треба визнати, що ми були повністю обмануті в оцінках сил і можливостей Туреччини [...]. Туреччина проявляє надзвичайну динаміку і стабільність в організмі держави. Незалежно від зміни двох султанів і незліченної кількості візирів, Туреччина два роки бореться як дипломатично, так і зі зброєю в руках у Чорногорії, Сербії, Азії і, нарешті, з нами на Дунаю. Її армія чудово озброєна, війська всюди вчасно встигають, а її дипломатичні дії величні своєю обдуманною логікою, витривалістю й умінням”⁵⁵. Своєю рішучістю Туреччина просто викликала у князя захват: “Туреччина знаходить засоби для проведення війни в трьох місцях. Усі приписують цю активність Туреччини допомозі з боку Англії, і, справді, заперечувати цього не можна [...]. Головна сила Туреччини і головна перевага над на-

⁵² [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.414. Забезпечення армії було б кращим, якщо б не бюрократичні бар’єри, а також пануюче на кожному кроці перекупництво і хабарництво. Врангель як постачальник сухарів для воюючої армії багато мав набігатися, щоб здолати нагромаджені перешкоди; див.: *Врангель Н.И.* Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.223–228.

⁵³ [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.415.

⁵⁴ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.388–389.

⁵⁵ [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.416.

ми полягає, на мою думку, в тому, що вона, тобто Туреччина, знехтувала Європою [...]. Вона чітко усвідомила собі свою мету і реалізовує її, використовуючи всі доступні їй засоби. Ми якраз навпаки [...] – прагнемо сподобатись і Австрії, і Пруссії, і Англії”⁵⁶.

Відповідальність за військові негаразди російська суспільна думка поклала на головне командування. Князь Мещерський вважав, що намарно на балканському театрі війни, окрім головнокомандувача, великого князя Миколая, перебував ще й сам цар Олександр II зі своєю свитою. Занадто велика кількість радників на такому високому щаблі не полегшувала прийняття належних рішень, через це лише втрачав на вазі престиж царської родини. Як приклад князь навів історію з “здумом” генерала І.Толстого з царської свити, який після здобуття росіянами Нікополя пропонував швидко зайняти Плевну, бо інакше це зроблять турки. Якби ж цей Толстой приїхав до головнокомандувача, може, Осман-паша не захопив би фортецю, а так “після взяття Нікополя почалася сумна смуга невдач на європейському театрі воєнних дій”. З розмов, що відбулися вже після закінчення війни, Мещерський дізнався, що “переходячи Дунай і вступивши на болгарські землі, ми перебували у стані повного незнання, які війська мають турки. Ця відсутність розуміння, де розташовані неприятельські армії і які вони мають сили [...], могла б дорого нам коштувати, якби, в свою чергу, турки не зав’язли на своїх позиціях”. Прикладом такої легковажної дії через незнання був марш загонів генерала Гурко на Казанлик. Через помилкову орієнтацію в розміщенні сил супротивника “як швидко генерал Гурко перестрибнув у Казанлик, так само швидко змушений був повернутися”⁵⁷. Це не єдиний приклад ведення воєнних дій без попереднього орієнтування щодо розташування турецьких сил.

З Казанликом пов’язані цікаві спогади Юзефа Зачинського – польського лікаря, якого прислали у 1870 р. з Константинополя до цього болгарського містечка неподалік Шипки. Був він водночас лікарем і аптекарем, як в часах турецьких, так і під час російсько-турецької війни. Перед відступом турецьких військ цю місцевість відвідав англійський консул з Адріанополя Джон Блант. Його скерувало посольство з Константинополя для вивчення настроїв болгарського населення. “Йому було доручено відправитися у Фракію [...] з метою збору інформації про наміри мешканців у випадку вступу до цієї провінції росіян. Консул повинен був також переконати їх, щоб вони не єдналися з росіянами і не піднімали зброї проти турків, бо з боку Англії і Великої Порти висловлювалася гарантія надати автономію і усілякі свободи для християн. Йому було заявлено, що казанлицький округ перебуває в стані найбільшого спокою і в згоді з турками”⁵⁸. Такою, принаймні, була думка представників міщанства на зустрічі з консулом. Ранком 17 липня турецькі влада і консул полишили місто, а Зачинський, не маючи транспортних засобів, змушений був залишитися з родиною (дружиною, сестрою дружини, служницею і чотирма дітьми) на місці. “Я віддався на волю Бога, що буде, то й буде. Я не мав також остраху перед росіянами [...] сумління моє чисте... Я так собі гадав,

⁵⁶ [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.417.

⁵⁷ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.387–388; [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.415.

⁵⁸ *Zaczyński J. Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. S.6.* Оригінал рукопису спогадів Ю.Зачинського спочатку зберігався в Національній бібліотеці імені Оссолінських, а після 1945 р. у Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника Національної Академії Наук (Колекція історичної літератури професора Мечислава Гебаровича). Невідомо, як він туди потрапив. Може передали його в 1914 р. отці з мертвихвстанці з адріанопольської місії. Може передав манускрипт Владислав Белза, може сам автор завітав на короткий час до Львова. Відомо, що Ю.Зачинський з 1890 р. підтримував контакти з львівським науково-культурним середовищем як член Товариства приятелів красних мистецтв у Львові, а в 1895 р. став членом у Літературному Товаристві ім. Адама Міцкевича (*Zaczyński J. Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. S.VI–VIII.*)

що серед них є люди, що добре мислять, хоча я поляк і ми були переслідувані»⁵⁹. Було вирішено урочисто привітати російське військо: «Я сказав болгарам, що зараз немає іншого виходу, як тільки чим швидше, не гаючи часу, священики, убрані в церковні шати, з корогвами і з білими прапорами на чолі, з хлібом і сіллю на таці, повинні вийти за місто назустріч війську». Виявилось, що у складі наступаючих російських сил були «чотири батальйони болгарської дружини під командуванням генерала Столетова», а керував усіма генерал Гурко. Болгарське населення прийняло всіх дуже привітно, «треба було подивитися на цю радість і збігання звідусіль болгар: війську роздавали хліб, вино, горілку, сир, ковбаси, хто що мав, оскільки бідолахи впродовж чотирьох днів нічого не їли. На Балканах вони не знайшли нічого до споживання, окрім сухарів і води [...]. Монашки пригощали як генерала Гурко, так і весь штаб конфітюрами з троянд і холодною водою»⁶⁰.

З наступної частини спогадів Зачинського витікає, що він був єдиною особою, яка розмовляла по-французьки, і саме цією мовою бажав розмовляти генерал Гурко. Під час розмови з генералом він дізнався, що той вже тиждень не отримував жодних газет і не знав, що коїться у світі. Доктор дав йому можливість ознайомитися з отриманими з Константинополя трьома виданнями: «Debat», «Monde Illustré» і «Levante Herold». Під час післяобідньої розмови Гурко попросив його про ліки, «які будуть потрібні на вимогу головного доктора, а я видам наказ інтендантурі, щоб вам виплачували належне, оскільки наша аптека пішла на дно під час переправи через Дунай». Один з двох лікарів, які прийшли додому до доктора, виявився поляком – генерал-майором Адамом Квечинським. У ході розмови, яка відбувалася, як не дивно, не по-польськи, а по-французьки, виявилось, що дефіцитним товаром був також тютюн. Незабаром Зачинського відвідали ще два лікарі-поляки і полковник драгунів гр. Едвард Ронікер, який загинув уранці 18 липня. Цього ж дня росіяни розпочали наступ на Шипку. Цей перший штурм перевалу був вдалий і, як казали офіцери, «дякувати Богу, що так легко і блискавично ми здобули таку найбільш недоступну до взяття позицію і що так швидко залишили [її] турки». З пізніших розповідей доктор дізнався, що найбільші смертельні втрати, майже понад половину складу понесли болгарські добровольці, «росіяни висилали їх у перших рядах наступаючих»⁶¹. З цих розповідей випливає, що з постачанням у російській армії було не надто добре. Не вистачало як свіжого провіанту, ліків, так і в певному сенсі предметів комфорту (газет, тютюну, вина). З виплатами за ліки і забезпеченням війська основними споживчими продуктами також не все було гаразд, що визнавали навіть самі росіяни⁶².

Нестійкі мінливості війни відчувало не тільки військо, а й цивільне болгарське населення. Відступаючи 31 липня з Казанлику, росіяни давали пораду болгарам утікати в Балканські гори, оскільки більшість населення боялася помсти турків, що поверталися назад. Зачинський, як і раніше, не мав шансів на втечу, тому залишився. Він сподівався, що перед жодною з воюючих сторін нічим не завинив: «Я не робив нічого поганого ні одній, ні другій стороні, і у цьому відношенні залишаюся нейтральним». Як лікаря, його всі любили і цінували, незалежно від національності. Після втечі болгар турки, що залишилися в місті, почали його відверто умовляти: «Залишися, докторе, з нами, за п'ять або шість днів прибуде сорок тисяч турецького війська і шість тисяч англійського. Росіян ми виженемо аж за Дунай, певна річ». Через п'ять днів росіяни

⁵⁹ *Zaczyński J.* Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. S.9.

⁶⁰ *Ibid.* S.10. Микола Столетов (1834–1912) був командувачем болгарських загонів добровольців, що воювали на боці Росії.

⁶¹ *Ibid.* S.13–15, 18. Разом з Ронікером поховано поляка-полковника Аполінара Клімонтовича. Доктора також відвідував д-р Гроцький.

⁶² *Kucharzewski J.* Od caratu białego do czerwonego. S.134–137.

повернулися до міста, дозволили болгарам носити зброю, і вони почали нападати на турків й обкрадати їхні будинки. Лише через кілька днів болгарам були заборонені грабунки турецького майна. Коли у розташованій на Шипці російській військовій частині значно зросло кількість поранених, доктора переконали перебратися туди разом з родиною для надання їм допомоги⁶³. Приклади вкрай негативної поведінки мали місце з боку як турків, так і болгар, відбувалися також різного роду конфлікти поміж самими болгарами. Росіяни добре прийняли доктора Зачинського, коли Шипці загрожували нові атаки турків, вся родина його була евакуйована до Габрова. Доктор добровільно погодився працювати у військовому шпиталі, і за це також був відзначений. Головний лікар 8-го корпусу д-р Каракін наказав йому написати прохання про грошову винагороду на суму в 500 рублів сріблом. На розгляд цього питання мусив трохи почекати, але вже сам факт добре свідчив про російське військове медичне середовище. Переломним моментом для Зачинського, як і для всього російського гарнізону в Габрові, стало здобуття Плевни. “Дня 28 листопада ми почули опівночі великий гомін на вулиці і радісні голоси, що прийшла депеша про взяття Плевни і що Осман-паша капітулював. Церковні дзвони відзвучали скрізь на цю радість. Офіцери зібралися у ресторані і почали пити шампанське за це повідомлення”. Наступного дня відбувся урочистий збір війська в центрі міста, а священники відслужили молебень. Приємною несподіванкою для доктора був той факт, що після декількох днів д-р Каракін відзначив його орденом Святого Станіслава 3-го ступеня і повідомив, що “отримав наказ виплатити панові 300 рублів золотом як грошову винагороду з воєнної каси”⁶⁴.

Невдачі російської армії на балканському фронті й особливо невдалий третій штурм Плевни Оболенський пояснював гнівом Божим. Шипка коштувала Росії 8 тис. людей, і виглядає так, що “Бог карає нас рукою негідного трупа і якимсь чудом оживляє його, здавалося б, уже мертвого. Втішає тільки те, що зі здобуттям Плевни і Карсу, а також розбиттям головних сил турецької армії ми знову оживилися з надією на швидке завершення війни і відновлення нашої національної честі”⁶⁵. Останні дні війни знову непокоїли Оболенського, оскільки результати боротьби вже не залежали від матеріальних можливостей, доблесті війська і підтримки народу для “святої справи”. “Зараз все залежати буде від того, якою мірою керуючі нашою політикою стоять на висоті своєї місії, якою мірою вони є переконаними у виправданості нашої справи [...]. Мушу визнати, що все, що тут я бачу і чую, все це пробуджує в мені великі сумніви”. Він не помилюся. “Передчуття моє справдилося. Ми зупинилися перед грізними маніфестаціями Англії. Як і раніше, ми віримо в підтримку нашої святої справи на Конгресі з боку Німеччини. Ми зупинилися перед самим Константинополем; ми підписали 19 січня наступні умови миру”⁶⁶. Князь сумнівався, що вони будуть остаточними, оскільки слухно побиювався інтервенції дипломатичної Англії. Непокоїла його інформація, що затримка в околицях

⁶³ *Zaczyński J.* Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. S.19–21, 30. Цей примусовий переїзд відбувся 12 серпня, сім'ї доктора було забезпечено транспорт. Після десяти днів перебування на Шипці командувач майор Кірілов евакуйовав всю сім'ю Зачинських до Габрова. Там доктор розпочав роботу у військовому госпіталі, в якому, як виявилось, служило багато поляків. У згаданих спогадах Зачинського є 25 прізвищ.

⁶⁴ *Ibid.* S.31, 33–35, 40. Наступного дня доктор довідався, що його прийняли на ставку із зарплатою 100 рублів в золоті, а через декілька днів ад'ютант великого князя Миколи Миколайовича поінформував про надання йому “нагороди 3-го класу святої Ганни”. Врешті, 14 лютого 1878 р. доктор із сім'єю повернувся до Казанліку.

⁶⁵ [Д.А.Оболенский]. Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского 1855–1879. С.418.

⁶⁶ Там само. С.419–421. Календар політичних подій був таким: 13 грудня 1877 р. – капітуляція Плевни, 14 грудня Сербія відновлює війну з Туреччиною, а 2 лютого 1878 р. Греція виступила проти Туреччини. Корпус Гурка 4 січня 1878 р. зайняв Софію, 14 – Пловдив, 20 – Адріанополь. 31 січня 1878 р. Туреччина уклала перемир'я з Росією в Адріанополі, а 3 березня підписано мир в Сан-Стефано.

цях Константинополя була спричинена телеграмою Шувалова з Лондона. Врешті, 19 лютого надійшла телеграма від головному армії про підписання остаточних умов миру.

Війна закінчувалася, настав час святкувати здобуту з труднощами перемогу. “Про головних героїв Дубасова, Шестакова, Рожественського розповідали всім. Всі вони здійснювали “веселу прогулянку”, як тоді говорили, здобувати Хрести Святого Георгія. У діючу армію їхали великі князі, а за ними подалася імперська гвардія, що було надзвичайною подією. Однак незабаром для всіх стало зрозуміло, що прогулянка не була зовсім такою “веселою” і що “хвора людина”, як називали тоді Туреччину, зовсім не робила останнього подиху, як говорили короткозорі лікарі. Тоді радісні голоси перемоги замовкли і пролунали голоси, скеровані проти уряду, який так необдуманно встряг у цю авантюру. Голосніше, ніж усі, обурювалися ті, хто вчора кричав “ура” по-російськи і по-сербськи”⁶⁷. У наступні дні почали згадувати прізвиська балканських героїв: “заговорили про Радецького, Скобелева і Гурка. Оскільки кампанія сповільнювалася, всі повернулися до нормального життя, заговорили про моду і зайнялися звичними справами. Тільки прізвисько Скобелева згадували все частіше і голосніше. Ставав національним героєм. Я не підважую і не хочу ставити під сумнів військові здібності Скобелева і його доблесть, але я не маю щонайменших сумнівів, що швидке зростання його сили і розголос навколо його особи були значною мірою спричинені ним самим. Задля самореклами він жертвував усім і ще раніше почав готуватися до того, щоб у відповідний психологічний момент про нього не забули”. Скобелева, як згадував Врангель, незважаючи на його заслуги в боях на території Центральної Азії, при дворі не любили: “Коли повернувся з Центральної Азії, де отримав не одну нагороду, Олександр II поставився до нього дуже недоброчливо. Всі вважали, що його пісня вже проспівана і жодного призначення на війну він не отримає”. Генерал відповів авторові спогадів: “Найімовірніше, не дадуть. Але я сам, братику, візьму, що потрібно” і вирушив на Балкани. Врангель, знаючи про таку репутацію генерала, дивувався, що він замовляв перед вирушенням на Дунай велику кількість своїх фотографій. Це пояснює міркування Скобелева про славу: “Якщо до слави ставитимеся з повагою, то прихильність цієї норолливої пані потрібно постійно здобувати”⁶⁸.

Скобелев хоч і мав запальну вдачу, все ж умів холоднокривно прорахувати, що потрібно зробити в даній ситуації. Коли в Росії всюди критикували покірливість російської дипломатії стосовно європейських держав під час ведення переговорів в Сан-Стефано, він мав відвагу сказати: “Ще нам не під силу остаточне вирішення східного пи-

⁶⁷ Врангель Н.Й. Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.222. Вся згадана трійця: Федір Дубасов, Александр Шестаков і Зиновій Рожественський – лейтенанти російського флоту, що брали участь у воєнних діях проти Туреччини.

⁶⁸ Врангель Н.Й. Воспоминания от крепостного права до большевиков. С.222–223. Згадані тут три генерали: Федір Радецький, Йосиф Гурко і Михайло Скобелев були діючими учасниками воєнної кампанії 1877 р. Особливо яскравою постаттю з цієї трійці генералів був М.Скобелев (1843–1882). Був одним з генералів, що придушували польське січневе повстання. У 1873–1876 рр. воював у Центральній Азії, був воєнним губернатором ферганського округу. Як слов'янофіль брав участь у війні 1877–1878 рр. Початково був при штабі головнокомандувача, брав участь в другому штурмі Плевни (липень), в серпні зайняв Ловеч, пізніше брав участь в облозі Плевни. В середині грудня 1877 р. через Габрово поспішив на південь, щоб, врешті, в лютому 1878 р. зайняти Сан-Стефано. *Zaczyński J. Wspomnienia z wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. S.34.* Генерал Скобелев – це надзвичайно яскрава постать, яка мала багато дуже різних рис. Відомий російський художник Василь Верещагін, який вітав Скобелева, що вступав до Адріанополя, знаючи його слабкості, згадував: “Зі всіх будинків виглядали лица гречанок, деякі вражаючої краси; я їхав за Михайлом Дмитровичем і командував час від часу: очі вправо, очі вліво, вище! Гарячий поціновувач жіночної краси впивався очима в гарних жінок”. Пікантних моментів в житті генерала не бракувало, “московська поліція приховувала причину його смерті, але повсюдно відомо, що він помер в результаті серцевого нападу, спричиненого мічним, а крім того, штучним збудженням організму за участю декількох повій. Оскільки ті гетери були німкенями, версія створила навіть за цієї нагоди легенду, відповідно до якої смерть приписано Бісмаркові”. Цит. за: *Kucharczyński J. Od caratu białego do czerwonego. S.135, 307.*

тання⁶⁹. Гострі слова на тему підписаного миру зафіксовані в щоденнику Мещерського, який саме був і в Константинополі, і в Сан-Стефано. “Страшним був день 19 лютого в Сан-Стефано. Спокійна погода, що була впродовж всього часу, враз розгнівалася і вперше показала повною мірою свій скажений гнів. З ранку почав шаленіти страшний вітер, море розхвилювалося, по небу рухалися темні хмари”. Така погода передавала настрої російських військ: “Розпочався новий період стояння під Константинополем, відмінний від попереднього: у перший період щось підтримувало дух як віддалена надія на почесний мир; у другий період ця надія пригасла; пригнічувало усвідомлення, що всі ці жертви російського народу були призначені для побудови якоїсь великої Болгарії, і війська стояли в Сан-Стефано вже з відчуттям огиди до цих братиків, що вимагали грошей навіть за склянку свіжої води для заспокоєння передсмертної спраги російського солдата”. Князь Мещерський зустрів “у Константинополі в одному з багатих кафетеріїв генерала Скобелева, при пляшці шампанського і з однією з французьких співачок на додаток. Тут я дійсно познайомився з цією оригінальною, історичною особистістю”. Говорять про генерала, що він “відверто виступив проти дипломатичного рішення – стояти біля воріт Константинополя і милуватися магічним виглядом святої Софії; він вимагав невідкладно вирушити на Галліполі та захопити це портове місто [...]. Була одна хвилинка, коли все навколо Скобелева засвітилося [...], але це була мить [...]. Скобелеву сказали – заспокійся⁷⁰”.

Найімовірніше, Скобелев дуже зацікавив князя як незвичайна особистість, оскільки той писав про нього згодом: “Так, в цей дивний з огляду на свою ненормальну ситуацію час, між пляшкою шампанського і кокоткою я міг пізнати і зрозуміти Скобелева – в нескінченно різноманітних проявах його незвичайно оригінальної індивідуальності. Іншої подібної до нього людини я ніколи не зустрічав”. Для Мещерського генерал не був справжнім героєм, але впродовж всього часу в цей період він захоплювався Скобелевим “як цікавим героєм життя, хоча увесь час чув і бачив в ньому не характер, а капризи нервового і бездарно вихованого обранця долі⁷¹”. Скобелева дуже цінували і вважали героєм, особливо серед болгарського населення. Без ентузіазму до поточних подій ставився А.Брусілов, що воював на Кавказі в околицях Карсу. В листопаді 1877 р. він писав: “У нас було спокійно, тоді як в Дунайській Армії війна тривала, як і раніше. Ми читали в газетах про здобуття Плевни, про виграну битву під Шипкою, про стрімке наближення наших військ до Адріанополя, який був зайнятий без боротьби і про наближення нашого авангарду до Сан-Стефано. Загалом було зрозуміло, що війна закінчується. 19 лютого мир був підписаний⁷²”.

Прибуття російських військ до околиць Константинополя і початок мирних перемовин означали кінець політичної кризи на Балканах. На визначення остаточних умов миру на Балканах потрібно було чекати ще майже півроку. Однак вже у січні 1878 р. стало відомо, що політична карта півострова зазнає змін. Передовсім, здійснилися національні прагнення трьох балканських народів: сербів, чорногорців і румунів. Найбільш дражливим питанням була доля болгарських земель, стосовно яких Росія мала великі плани, але на конгресі в Берліні (13 червня–13 липня) їх скоротили до мініму-

⁶⁹ Цит. за: *Kucharzewski J.* Od caratu białego do czerwonego. S.141.

⁷⁰ Князь [В.П.] Мещерский. Воспоминания. С.405.

⁷¹ Там само. С.405.

⁷² *Брусілов А.А.* Мои воспоминания. С.31, 52. Йдеться про бої 24–28 грудня 1877 р. в районі Шипки-Шейнова, в результаті чого було розбито 40-тисячний турецький корпус. Захоплення Адріанополя без боротьби було можливе завдяки переможній битві з турецьким корпусом 3–5 січня 1878 р. під Філіпополісом (Філіпополем), яке болгари в тому ж році назвали Пловдив.

му інші європейські держави. І все ж дорога до “здобуття незалежності” стала відкритою і для болгар. Отже, балканська криза 70-х років XIX ст. стала переломним моментом для балканських народів, хоч і не виправдала всіх очікувань і надій. Переможниця Росія зазнала поразки від дипломатії інших держав.

Переклад з польської
Світлани Вишиченко

**THE ATTITUDE OF RUSSIAN POLITICAL ELITE TO BALKAN SLAVS
DURING THE EASTERN CRISIS OF 1875–1878
(based on memoirs)**

Franciszek NOWINSKI

*Gdansk University
55, Wita Stwosza Str. 80–952 Gdańsk, 80-952 (Poland)
Institute of History
e-mail: fnowinski@wp.pl*

The memoirs of the members of Russian aristocracy – Princes Vladimir Meshcherskiy and Dmitriy Obolenskiy, Baron Nikolai Vrangell, officer Alexei Brussilov and ethnic Pole, doctor Josef Zachynski – in terms of interpretation of the events of the Balkan crisis of 1875–1878 are analyzed in the article. Memoirs and diaries of these individuals, who were in the midst of military battles and observed the social and political events, reflect their alternative vision regarding multi-replicated idea of them in Russian society. The texts reflect increasing Russian military presence in the Balkans, beginning with the appearance of volunteer formations in the Serbian army, ending with the royal army in the Russian-Turkish War of 1877–1878. The material in memoirs illustrates the evolution of the foreign policy of Alexander II in the Balkan issue, demonstrating renovation of foreign policy ambitions of the Russian Empire in influencing the Danube basin and the Balkans, re-updating the idea of access to the Bosphorus and Dardanelles straits.

Key words: Balkan crisis in 1875–1878, memoirs, diplomacy, Russian volunteers, the Russian-Turkish War of 1877–1878.

**ОТНОШЕНИЕ РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ
К БАЛКАНСКИМ СЛАВЯНАМ
ВО ВРЕМЯ ВОСТОЧНОГО КРИЗИСА 1875–1878 гг.
(по материалам мемуарных источников)**

Францишек НОВИНСКИЙ

*Гданьский университет
ул. Вита Ствоиша, 55, Гданьск, 80-952 (Польша)
Институт истории
e-mail: fnowinski@wp.pl*

В статье анализируются мемуары представителей русской аристократии – князей Владимира Мещерского и Дмитрия Оболенского, барона Николая Врангеля, офицера Алексея Брусилова, а также этнического поляка, врача Юзефа Зачинского – на предмет трактовки событий Балканского кризиса 1875–1878 гг. Воспоминания и дневники указанных лиц, которые находились в эпицентре военных батальи и наблюдали за общественно-политическими событиями, отражают их альтернативное видение растиражированного представления о них в российском обществе. Анализируются тексты этих деятелей в которых отражено наращивание российского военного присутствия на Балканах, начиная с появления добровольческих формирований в составе сербской армии и завершая участием царской армии в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Приведенный автором мемуарный материал иллюстрирует эволюцию внешней политики Александра II в балканском вопросе, демонстрируя обновление внешнеполитических амбиций Российской империи относительно влияния на страны Дунайского бассейна и Балканского полуострова, реактуализацию идеи доступа к проливам Босфор и Дарданеллы.

Ключевые слова: балканский кризис 1875–1878 гг., мемуары, дипломатия, российские добровольцы, русско-турецкая война 1877–1878 гг.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.13
Прийнята до друку 17.03.13